

JIŘÍ KRATOCHVIL: (NEJEN) POSTMODERNÍ POHLED (NEJEN) NA ČESKÉ DĚJINY

ANŽELINA PENČEVA

Žádný z románů Jiřího Kratochvila nelze nazvat historickým románem ani v tom nejširším smyslu slova. Nicméně jsou téměř všechny jeho romány, včetně tzv. „minutkových románů“ ze sborníku *Má láska, Postmoderno*, romány o dějinách a o dopadu dějin na život lidského jedince. Kratochvilův svět je světem naprosto podmíněným dějinami, přesyceným dějinami a jejich výplody – politikou a ideologiemi. Hrdinové tohoto světa jsou skrz naskrz determinováni dějinami, neexistují mimo dějiny, jejich osudy nejsou osobními osudy, nýbrž osudy lidí prožívajících určitý úsek dějin. Je to obvykle navozeno už první větou textu. Například román *Uprostřed noci zpěv* začíná takto: „Byl jsem počat pod oblohou rozzářenou světlicemi a za dávivého kašle kaťuší a narodil jsem se krátce před vánocemi ještě téhož posledního a zároveň prvního mírového roku.“ Anebo začátek románu *Nesmrtelný příběh*: „Narodila jsem se, pánové, jestli to opravdu chcete poslouchat, narodila jsem se v noci z 31. prosince 1899 na 1. ledna 1900 a můj tatínek byl syn ruského pravoslavného popa a maminka Němka.“

Postmodernost vztahu k dějinám u programového a zaníceného postmodernisty, jakým je Kratochvil, snad ani není třeba předesílat a dokládat, pro účely tohoto příspěvku jej stačí pouze ilustrovat. Dovolím si ocitovat syntetický popis hlavních rysů postmoderního (a zejména českého postmoderního) pohledu literatury na dějiny, který podává Aleš Haman: „Historická próza v postmoderním pojetí se stává esteticky stylizovanou mystifikační hrou s historickými reáliemi. Dějiny jsou pro postmodernisty repertoárem partikulárních motivů, s nimiž je možné si historicky pohrávat. Historická zkušenost je pro ně zastřena filtry diskursů, které mění fakta ve znaky, jejichž kódem je ideologický koncept. Obava z ideologizace vede k estetickému ‚překódování‘ historických motivů odhalujícímu jejich fikcionalizaci. S tím souvisí i rozklad dějového ‚vyprávění‘, jenž historickou prózu mění v groteskní labyrint; v něm dění ztrácí smysl a vědomý historický rozměr.“ (Haman 2001: 753) Bohuslav Hoffmann mluví o „desakralizaci, ironizaci velkých historických událostí a jejich aktérů“ (Hoffmann 1995: 149), Lubomír Machala o „šokující reinterpetaci tradičních historií a pověstí“ (Machala 2001: 788)

U Jiřího Kratochvila objevujeme všechny tyto znaky, a to v maximálně přeexponované podobě. V jeho románech a povídkách jsou dějiny předvedeny jako naprostá fikce, dílo šilenců, dvojníků (povídka *Z kalendářových historek*), herců, kteří nahradili „odklizené“ skutečné pro-

tagonisty událostí (*Smutná hra*), dále nastrčených figurek, „pubertálních spratků“; jsou výsledkem dětské hry; jsou stylizovány do apokryfů a pohádek (příkladem je *Pohádka o stigmatu*, kde je fikcionálnost akcentována nejen motivem o „nastrčenosti“ hrdinů, ale i jejich jmény – Edgar, Arthur, Agath). Promítá se i navýsost postmoderní představa o dnešní bezcennosti dějin, o tom, jak „dějiny odcházejí podivně přes bazary a všelijaké pokoutné prodejny, bleší trhy a kufry otevřené na mostech i v podchodech. Nikdy bych nevěřil, že půjdeme k čertu tak urážlivým způsobem.“ (*Povídka se strašlivým koncem*) Hlavní historické postavy 20. století jsou zbaveny jakékoliv lidské podstaty, jsou převtěleny do zvířat nebo bájeslovných netvorů (*Legenda o věčném návratu, Lekce ze sémiotiky*) nebo neustále mění svou podobu a podstatu. Asi vrcholem postmoderní představy fikcionálnosti dějin je povídka *Milostná píseň*. Dějiny jsou tu pouhou odvozeninou literárních pokusů mladého kluka, vedeného člověkem, „jehož jméno se nikdy nikde neobjevilo a už taky neobjeví [...] ale to on, jen on pohyboval loutkami Gottwaldů, Zápotockých, Reicinů [...] skryt hluboko pod prahem našeho vnímání.“ Text dějin, který kluk píše a který bývá ihned oním tajemným mužem obrácen ve skutečnost, je zas podřízen jeho probouzejícímu se sexuálnímu pudu a živočišné pustošivé chlipnosti, kterou v něm vzbuzuje ohyzdná zahrádka – to je groteskní „vysvětlení“ ubohosti, neutěšenosti a ničivosti historických osudů Čechů během 20. století. Povídka končí mračnou metaforou zpleněného sadu-vlasti, kde panuje „do kořenů vykloučený čas“, a nic na tom nemění skutečnost, že podnětem pro tuto pohromu byla původně... láska.

K postmoderní stylistice u Kratochvila nutno bezesporu přiřadit také četné a utkvěle se opakující motivy masek, divadla, které pořád nahrazuje reálný život a bývá jím samo nahrazováno, motiv scénáře, který je primární vůči realitě, motiv karnevalu (i ve své antipodobě prvomájového průvodu), přestrojenosti, kulisovosti, motiv šachové hry, motiv zaměnitelnosti a neustávající záměny snu a skutečnosti. Velmi časté jsou též motivy tajemných prostorů, tradiční pohádkové motivy, ale s naruby obrácenou sémantikou, pak motivy šílenství a animistické podstaty reálných postav evropských dějin z druhé poloviny 20. století.

Nebudu se pouštět do popisování četných a velice sofistických a originálních intertextuálních postupů Jiřího Kratochvila, často ve spojení s postupy mystifikačními.

Na pozadí tohoto stručného přehledu snad nebude přehnané, když shrneme, že přinejmenším rané texty Jiřího Kratochvila nejenže vykazují postmoderní poetiku, nýbrž jsou přímo vzornou ukázkou postmoderního psaní vůbec a postmoderního *psaní o historii*. Jsou však stejně vzornou ukázkou postmoderního *vztahu k historii*? Jako výchozí bod pro další úvahy bych připomněla to nejzákladnější o tomto vztahu v interpretaci ruských teoretiků postmoderny (cituji podle Božankovová 2001: 95–107). Podle nich je právě vztah k historii tím, čímž se liší postmodernismus od modernismu. Modernismus je anti-historický, bojuje s historií, je ponořen do hledání nadčasových, respektive – nadhistorických forem. Postmodernismus je ahistorický, indiferentní vůči dějinám, před „historií“ preferuje „historie“ – v plurálu. Historie je pojímána jako text, jako narativ, tím pádem jako apriorně nepravdivá, redigovatelná, manipulovatelná, nepoznatelná, je para-historií, alt(alternativní)-historií. Připomeňme si dále, že postmodernismus vlastně vznikl v době relativního „nedostatku“ dějin anebo vyčerpání dějin.

Během přípravy svého textu jsem zjistila, že teze o anti-postmoderním vnímání dějin u Jiřího Kratochvila není cizí ani jiným badatelům v oblasti tvorby významného prozaika. Tak například podle Květoslava Chvatíka Kratochvil „poráží postmodernu jejími vlastními postupy a na jejím vlastním území. Otázky, které klade, jsou hlubší a vážnější, než jak připouští

většina postmoderny.“ (Chvatík 2004: 308) Právě v tom je i podle mne klíč ke chápání ne-postmodernosti, anebo přesněji nepostmoderní složky či vrstvy Kratochvilova podání českých a evropských dějin druhé poloviny minulého století. Už samotná zafixovanost jeho syžetů v dějinách, to, že se dějinám přikládá nesmírná moc a nesmírný význam, je anti-postmoderní. Navíc Kratochvilovi chybí postmoderní tolerance a lhostejnost vůči minulosti a dějinám. Naopak, u něho jsou dějiny všudypřítomné, neodvolatelné, jejich dosah je prakticky neomezený v čase, proniká do přítomnosti a do budoucnosti. Dějiny mají až iracionální moc, která je přirovnána třeba k sexuální vášni, ale i k romantické lásce (v *Romanci o černém šerifovi*), k synovské lásce (*Lehni, bestie!*) a k nadpřirozeným silám. Lidské dějiny jsou schopny měnit i nelidský svět – vzpomeňme si na vznik rysů-lidožroutů, kteří si zvykli na lidské maso, brodíce se ve válečných lesích plných mrtvol v románu *Uprostřed noci zpěv*; jsou schopny přetvářet prostor, čas, lidské smysly, přidávat jim nové charakteristiky, zmocňovat se jich totálně. Ano, dějiny na stránkách Kratochvilových knih jsou sice vykonstruovány, falešné, umělé, někdy pouhým textem, v doslovném smyslu, ale zároveň jsou pojímány smrtelně vážně. Ano, nelze nijak doložit, že dějiny, jak je známe, skutečně existovaly a smíme je tedy libovolně vykládat a zpřevracet („historické koncepty jsou vlastně také fikce svého druhu“ – Haman 2001: 747), ale zároveň dějiny zdárně odporují jakékoli relativizaci, nejdou odčinit, nejde se jim vyhnout. Dějinné vztahy vytlačují a zpřetrhávají i vztahy rodinné. Připomeňme si třeba román *Truchlivý Bůh*. Rodina Jordánů je zároveň odpuzujícím výplodem dějin a symbolem personifikace dějin, které jsou zas přirovnány k „fosilnímu netvorovi, který se dokázal kdykoliv znova probudit“. Hrdina se může odpoutat od své rodiny, to znamená i od dějin, pouze za cenu skoncování se vším lidským – vykonáním neslýchaně znesvěcujícího činu –, což však nepostačí, a nakonec tím, že se stane Bohem, tj. bytostí, přebývajícím ve věčné bezpříběhovosti, tj. bezdějinnosti. „Lidstvo nemůže utéct ze svého, jakkoliv hrůzného, příběhu“, odsekne rádo by sám tvůrce tohoto příběhu – Bůh.

Odtržení se od dějin může být pouze fantaskní či iluzivní. Je to sugerováno ještě mocněji v jednom ze zatím posledních románů Jiřího Kratochvila, *Lehni, bestie!* Je to román už zcela a pouze o dějinách a ideologii. Ovšem dá se uvažovat, že *Lehni, bestie!* vlastně postmoderním románem není, že je to dílo „pozdního Kratochvila“, který už má za sebou přemíru postmodernosti. To, co je tu relativizováno, nejsou samy dějiny, reálnost dějin, nýbrž fikčnost dějin. Příběh nelidského experimentu s nevinnými dětmi, jakkoli morbidní a ofšesný, by se vlastně mohl odehrát naprosto reálně, tak jako je naprosto reálná strašlivá vize z románu *Kalki Gora Vidala*, kde jediný maniakální šílenec dokáže vyhladit celé lidstvo.

U Kratochvila jsou děti, totiž bytosti, které by měly přebývat do své dospělosti mimo dějiny, dokonce mimo sociálně, nemilosrdně vtaženy do víru dějin. Velice trefný je motiv krycích jmen, „historických“ jmen mučedníků různých revolucí. Jakkoli jsou tato jména absurdní, děti se s nimi velmi brzy ztotožní a mohou se od nich odpoutat pouze za cenu rozdvojení osobnosti, avšak i toto odpoutání, jak vidno z konce románu, je pouze iluzivní. I přes zázračnou záchranu Studna zůstane navždy v hrdinech a s nimi, uznává hořce hlavní protagonist, ničím ji nelze zasypat, její jedovatá voda se může každou chvíli prodat na povrch a také se prodírá. Ještě hrozivější než faktologická stránka toho, co se děje s dětmi, je okolnost, že ony nejsou pasivními oběťmi, vzplanou z duše a srdce pro šílenou myšlenku vzkřísit povadlé ideje komunismu svou nevinou krví jako živou vodou. Tím Kratochvil ještě jednou odhaluje krutou pravdu, že dějiny vlastně nejsou důsledkem náhody, hry, šílenství, nýbrž jsou takové, jaké jsou,

protože my, lidé, se snadno dáme vtáhnout do nich, děláme z nich své náboženství. A nejde jen o totalitarismus – úděl malých hrdinů je pouhým okopírováním údělu otců křesťanstva a údělu obětí dětských křižáckých výprav.

V jiných románech (*Lady Carneval* aj.) Kratochvil popisuje i tu nejnovější, demokratickou historii České republiky také jako traumatickou a traumatizující, převalující člověka. Vůbec, představa dějin u Kratochvila je ztotožněna vždy s traumatem. U něho nenajdeme žádné „nothing matters, anything goes“, nýbrž pravý opak – „everything matters, nothing goes“. Podnětem postmoderního psaní je u něj nikoliv pocit konce dějin nebo bezdějinnosti, nýbrž horlivé přání se od dějin osvobodit, „převrátit své trauma v příběh“. To je cílem jak hrdiny *Lehni, bestie!*, tak postmoderního psaní vůbec, jak je chápe Kratochvil v jednom ze svých polemických esejů: „[...] lidstvo se k nim [příběhům] upíná jako k šanci zorientovat se ve vlastní historii.“ (cit. dle Chvatík 2004: 307) Je však možné převrátit trauma v příběh nebo vyvolat dojem, že dějiny jsou pouhým příběhem či dokonce plagiátem příběhu? Kratochvilův Spartak krušně seznává, že to možné není. Nesmírná traumatická a bolestná dějin se vždy prodírá na povrch Kratochvilových textů a zahlcuje jakoukoliv postmoderní hedonističnost a ludističnost.

Konferenční časový limit nedovoluje doložit všestranně a plně odklon horlivého vyznače postmoderny, spisovatele, který prohlásil, že věří v jediného postmoderního Boha, od ortodoxní postmoderní poetiky. Svým referátem jsem se pokusila pouze poukázat na bytostnou neshodu literární reflexe dějin u Kratochvila s touto reflexí v postmoderní próze, pojaté všeobecně. Přitom se toto rozcházení netýká formální, technologické, instrumentální stránky (tzv. vnějších fenoménů dle výstižné formulace Vladimíra Novotného; Novotný 1995: 22), nýbrž samé podstaty postmoderní filosofie, postmoderní vize dějin a minulosti. Pokud se pokusíme vysvětlit tento rozpor, ihned vstoupíme do bezbřehé a do sebe zakousnuté debaty o tom, zda je „čistý“ postmodernismus vůbec možný v bývalých totalitních zemích (viz Pospíšil 2003), a obzvláště v Česku, kde se nevytvořila klasická postmoderní situace; zda napomáhal historickým cílům mladých středo- a východoevropských demokracií po roce 1989, kdy musely zavádět naprosto nový společenský pořádek a prosazovat nové hodnoty, tvořit své nové dějiny od nuly, nebo škodil svou „nezodpovědností“ a nevírou v jakékoliv velké hodnoty; zda jsou primární postmoderní principy ahistoričnosti, odmítání velkých společenských, myšlenkových a narativních projektů, relativizace autorství a autora slučitelné s českým syndromem „buditelství až mesianismu“, se „zbožňovanou symbiózou mezi literaturou, uměním a politickou mocí“, s „hyperbolizací mimoestetických funkcí literárních děl“ (Hoffmann 1995: 149). Ovšem pokud přihlídneme i k osobnímu osudu Jiřího Kratochvila a k osudu jeho rodiny, těžko bychom mohli očekávat typicky postmoderní přístup k dějinám všeobecně a k českým dějinám konkrétně.

Já bych však navrhla jiný výklad, který mi dohodila zase historie.

U příležitosti úmrtí Slobodana Miloševiče připomněly jedny bulharské noviny žalostně pravdivý výrok, že Balkán vždy produkoval více historie, než byl schopen unést. Myslela jsem si, že to platí i pro slovanský svět všeobecně, a zejména – pro Čechy, že Češi také po celou svou historickou existenci trpěli přemírou dějin. Pak jsem si však přečetla v českých novinách toto, zase u příležitosti smrti „balkánského řezníka“: „[...] bylo by naivní, kdyby se

Středoevropan pokoušel popsat hloubku a kontroverzi balkánské tragedie“. A napadla mne taková parafráze: Češi produkovali více historie, než je postmoderní poetika schopna znevážit, desakralizovat a zrelativizovat.

LITERATURA

- Božankovová 2001:** Renata Božankova. *Postmodernističnijat ruski text* (Postmoderní ruský text). Fabel, Sofia 2001.
- Haman 2001:** Aleš Haman. „Historické motivy a postmoderní próza“, *Česká literatura na konci tisíciletí. Příspěvky k 2. kongresu světové literárněvědné bohemistiky. Díl II*. Praha 2001, s. 747–755.
- Chvatík 2004:** Květoslav Chvatík. *Od avantgardy k druhé moderně (Cestami filozofie a literatury)*. Torst, Praha 2004.
- Machala 2001:** Lubomír Machala. „Česká próza na konci tisíciletí“, *Česká literatura na konci tisíciletí. Příspěvky k 2. kongresu světové literárněvědné bohemistiky. Díl II*. Praha, 2001, s. 785–791.
- Novotný 1995:** Vladimír Novotný. *Nová česká literatura. Díl I (1990–1995)*. České Budějovice 1995.
- Pospíšil 2003:** Ivo Pospíšil. „Postmodernismus a podstata slovanských literatur“, *Postmodernismus v české a slovenské próze. Sborník z mezinárodní konference Opava 11. – 12. září 2002*. Opava 2003, s. 27–37.
- Hoffmann 1995:** Bohuslav Hoffmann. „O postmoderní české próze a dramatu postmoderně“, *Přednášky z XXXVII. a XXXVIII. běhu LŠSS*. Praha, 1995, s. 149–167.

Summary

Anželina Penčeva: Jiří Kratochvíl: (Not only) Postmodern Reflection of (not only) Czech History

The report concerns the attitude towards history in Jiri Kratochvil's prose. Even though he is not strictly an author of historical novels, his works are before all novels about history and about its reflections upon an individual's destiny.

In Jiri Kratochvil's prose we can find many signs of postmodern writing, most of them strongly, even extremely expressed. Furthermore, his writings represent a bright example of postmodern writing as such, and particularly of postmodern writing about history. However, postmodern is only the formal side of Kratochvil's texts. The attitude towards history, the perception of history with him is anti-postmodern; it has nothing to do with classical postmodern lack of historical credibility and indifference about history.

To the contrary, Kratochvil attributes to and recognizes in history an endless stability, strength and meanings; an irrational power, comparable to the relationships of love and sex or even to the strength of family ties. The literary reflection of Czech and European history in Kratochvil is, therefore, truly different than the manifestations of this reflection in other examples of postmodern prose. The reasons for that can be sought in the author's personal fate, as well as in the peculiarities of the postmodern situation in all post-totalitarian countries, and particularly in the Czech Republic.

